

"תורה מציון" - אחד העם (אשר צבי גינצברג)

תורה מציון

יאמרו הפְּסִימִיסְטִים שבנו מה שיאמרו – אנו הולכים "לפנים". בעבודה הלאומית המעשית אמנם הפרוֹגֶרס שלנו עדיין צריך ראייה, אבל בעבודה העיונית, בשכלול התורה הלאומית, פוסעים אנו על דרך ה"התקדמות" פסיעות גסות נראות לעין, ועוד מעט ונגיע עד קצה הדרך – עד למקום שאין אחריו כלום.

שתים עשרה שנה מה הן בחיי עם? ואעפ"כ, בוא וראה, כמה נשתכללה תורתנו הלאומית בזמן קצר כזה. לפני שתים עשרה שנה היה מעשה ואחד "מגרי אריות" שנלוו אז אל הדגל הציוני במערב, גלה דעתו בכה"ע, שהלאומיות היהודית של עכשיו אין לה דבר עם התורה והנביאים ושאר קניני הרוח של עמנו בעבר. אז היה גלוי דעת זה בעינינו, המזרחיים, שיחה בטלה של "עם הארץ", שאינו יודע מה הוא סח, ובלשון של ודאי יכולתי אז לכתוב עדיין: "לאומיות יהודית שאין בה שום רושם מכל אותם הדברים שהיו נשמת חיה של האומה במשך אלפי שנה ושעל ידם קנתה לה מקומה המיוחד בהתפתחות הקולטורה של כל המין האנושי – בריה משונה כזו אין אדם יכול לצייר לו במוחו אלא אם כן רחוק הוא מרוח עמנו מהלך ת"ק פרסא" (על פרשת דרכים, ח"ג, ע' רצ"א). ולא נמצא אז בתוכנו מי שערער על דברים אלו, אבל נמצא מי שנתעורר על ידם לשאלני, אם יוכל, לפי דעתי, להקרא "לאומי" מי שאינו מאמין בעיקרי הדת, אך "אוהב" עמו וספרותו וכל קניני הרוח אשר לו". מה שהשבתי על זה ימצאו הקוראים במקום הנזכר (ורוצה הייתי אמנם שיחדשו הקוראים בזכרונם עתה את הדברים הישנים ההם), ופה אין רצוני אלא להזכיר, שבאותם הימים היו שואלים עוד על האמונה הדתית, אם היא חלק עצמי מן הלאומיות היהודית, אבל לא עלה אז על לב שום אדם במחננו לעורר שאלה, אם נחשב כתנאי הכרחי ללאומי, שיהיה "אוהב עמו וספרותו וכל קניני הרוח אשר לו". דבר זה היה לכולנו מושפל ראשון, המובן מאליו לכל איש בריא בדעתו.

והנה עברו מני אז שתים עשרה שנה של עבודה לאומית – וזה פְּרִיָה: אותה "בריה משונה", שלא יכלה להצטייר אז אלא במוחו של אדם "הרחוק מרוח עמנו מהלך ת"ק פרסא", - מצטיירת עתה היטב, בפשטות גמורה, במוחם של אנשים עברים משלנו, שעלו ממעמקי הגטו המזרחי, מתוך בתי מדרשיה של היהדות, ובקפיצת הדרך הספיקו לעבור כל אותן ת"ק פרסא ולהגיע עד למקום שבעלי תשובה המערביים עמדו בו לפנים. ההבדל הוא רק בזה: שהמערביים היו משמיעים תורתם מן החוץ, בארץ נכריה ובלשון נכריה, והללו הם מבפנים, מרביצים תורה בארץ ישראל ובלשון עברית, כאלו רוצים להראות בחוש, שאין מנוס ואין מפלט לנו מגזר דיננו, וגם בארצנו ובלשונונו ישיגנו מלאך המות הרודף

אחריו, כאדם הנס מן המגפה ונושא עמו בקרבו את ה"בצילים" הממיתים לכל המקום אשר יבוא.

"יהודים לאומיים" הם האנשים האלה. כך הם מעידים על עצמם. אבל – יהודים לאומיים "בעלי הכרה לאומית חפשית". ולפי שהכרתם הלאומית היא "חפשית", לכן אינם מרגישים בנפשם שום קשר עם העבר הלאומי. היהדות? – "אין להם וליהדות כלום". אלהי ישראל? – הם אינם "מתרפסים", כאבותיהם, לפני "איזה אב שבשמים". כתבי הקודש? – הם כבר "נשתחררו מן ההיפנוז של כתבי הקודש, והרבה ספרי חול יותר קרובים לרוחם". ומה נשאר להם מכל הנחלה הלאומית של העבר? לא כלום! לא חיוב – ואף לא שלילה. אבותיהם היו שוללים את האמונה הנוצרית ויוצאים ליהרג על שלילה זו דור אחר דור, והם, בעלי ההכרה הלאומית החפשית, אינם שוללים את האפשרות "להיות יהודי טוב ולהתייחס עם זה ברטט נפש רליגיזי אל ה'לגינדה הנוצרית על בן האלוהים שנשלח לבני האדם ובדמו כפר עוון הדורות". ואם נעקר מלבם העבר הלאומי עם כל שרשיו, כאלו לא היה, - לאומיים הם על שום מה? על שום העתיד: רוצים הם לרכוש "מקום לעבודה פרודוקטיבית בשבילנו היהודים", רוצים הם "להרבות עבודת עמנו ואת נכסיו החמריים והרוחניים", ועוד הרבה דברים טובים הם רוצים, ומתוך שרוצים כל זה, הרי הם לאומיים בעלי הכרה לאומית חפשית.

ובכן – "השתא דקשישנא לדרדקי". אחר תקופה ארוכה של "לאומיות", צריכים אנו להתחיל שוב מבראשית, לטפל במושגים היסודיים של הלאומיות יהודית, ולא רק בוכוחים עם "עמי הארץ", כי אם בינינו לבין עצמנו, כאלו לא למדנו כלום או שכחנו הכל. צריכים אנו "להוכיח", שהכרה לאומית "חפשית" מן העבר הלאומי – זהו "אבסורד" שלא נשמע כמוהו בשום אומה ולשון. אין מצוי יכול להשתחרר מתנאי מציאותו הטבעיים, אלא אם כן "ישתחרר" עם זה גם מעצם מציאותו. וכי יכול האילן להשתחרר משרשיו, הטמונים בעמקי האדמה ושוללים ממנו חופש התנועה? ואם יחמול עליו הגרזן וישחררהו – מה תהא עליו? גם ההכרה הלאומית – בושני לחזור על אלפא ביתא זו – שרשיה טמונים עמוק בקרקע העבר הלאומי, שממנה היא יונקת ונזונת וחיה, ואם "תשתחרר" מיניקה זו, אין לה תקומה. אלפי אלפים בני אדם, שבאו מכל קצוי ארץ למדינה אחת ומצאו בה "מקום לעבודה פרודוקטיבית", עדיין אינם אומה אחת ואין להם הכרה לאומית משותפת, אלא הכרת אינטרסים משותפים בלבד. רק עתה, אחר מאות שנה של עבודה פרודוקטיבית, מתחילים להגלות באמריקא סימני התרקמותה של אומה חדשה, "אמריקנית", ועוד כמה דורות יעברו עד שיגיע יציר חדש זה לגמר הניתו: עדיין אין השרשים בקרקע העבר עמוקים די צרכם! ההיסטוריא יודעת רק נסיון אחד של אומה בת תרבות – האומה הצרפתית לפני מאה ועשרים שנה – שרצתה לעקור משורש את העבר הלאומי ולמחות כל זכר לו,

עד למנין השנים ושמות החדשים. ומה עלתה בידה? לא היו ימים מועטים והפירה בטעותה: השרשים לא נעקרו, והאילן עדיין עליהם הוא עומד ומהם הוא יונק, אע"פ שלבש צורה חדשה מבחוץ... ואולם "גבורי ישראל" – כל יוכלו! בני עם עני ודל, מפוזר ומפורד, שגם "מקום לעבודה פרודוקטיבית" הוא לו אך אידיאל רחוק, וכל יסוד קיומו בהוה בתור עם אחד אינו אלא הנחלה הרוחנית של העבר, - בני עם כזה הם המה בעלי הכרה לאומית חפשית, שאין לה ולנחלת העבר כלום!

אמת הדבר, כי נחלת העבר שלנו מלאה רוח דתי, שאין בעלי דעות חפשיות יכולים לקלטו. אבל, אם חושבים אתם, שזהו מה שמבלבל את המחשבה השטחית בקרבנו, אינכם אלא טועים. אלו היה העבר בלבד מלא רוח דתי, היו הכל מבינים, שאין זה גורע כלום מערכו הלאומי. אבל "האסון" הוא, שהרוח הדתי הזה אינו עבר בלבד, אלא כוח חי ופועל עדיין גם בהוה. נצייר לנו רגע אחד – אעפ"י שכמעט לא יצויר – כי נצח הבעל בעמנו בימי אליהו, והעבר ההיסטורי שלנו מיוסד על עבודת הבעל ושאר אלילים, אשר עתה כבר עברו ובטלו, אך לפנינו בישראל נבאו נביאים בשמם לצדק ומשפט, לטהרת הלב וקדושת החיים, ולמען שמם יצא עמנו בגולה והראה נפלאות של מסירת נפש בעד אידיאל, ובאמונתו במ מצא די כוח בנפשו, למרות כל צרותיו, לברוא לו קולטורא לאומית מיוחדת, שיש בה, לכל הדעות, כמה מרגליות טובות, עם היותה מיוסדת על אמונה דתית ועבודה דתית שכבר נכרתו מן החיים. אלו כך היה מהלך ההיסטוריא שלנו, אין ספק שהיו כל הלאומיים של עכשו, בין המאמינים באל אחד ובין הכופרים בכל, נושאים עיניהם אל העבר ההוא בהתלהבות לאומית והיו משקיעים רוחם ברוחו, בשביל לשאוב מתוכו כוחות רוחניים לעבודת התחיה. ואלו בא אז אדם ואמר: "אין לנו ולאותו עבר כלום, מפני שאין אנו מאמינים עוד באלילים שבמרכזו", היו הכל מסתכלים בו בתמהון, והכופרים בכל, ביחוד, היו שופכים כל חמתם ולעגם על "קנאי שחור" זה, שאינו מוכשר להתרומם על החוג הצר של אמונתו (או כפירתו) בהוה, בשביל להבין רוחם של דורות שעברו. "וכי מה ענין אמונה לכאן? – היו צועקים – את רוחנו הלאומי אנו מבקשים, ואותו אנו מוצאים בחייהם ויצירותיהם של אבותינו. וכי הגרמנים, הסקנדינבים וכו' מאמינים עכשיו באלילי אבותיהם הקדמונים? ואעפ"כ, כמה הם מחבבים שארית נחלתו של העבר ההוא" ... אבל עכשיו, שבמרכז העבר הלאומי שלנו עומד לא הבעל המת, כי אם אלו חי באלפי רבבות לבבות, אותו "אב שבשמים" שעדיין רוב העולם התרבותי "מתרפס" לפניו; עכשיו שהרוח הדתי הממלא את העבר הלאומי שלנו עוד לא תש כוחו ולא פקעה קדושתו בעיני המון בני עמנו גם בהוה, - עכשיו אין בעלי פרזות של "חופש" יכולים לעמוד במחיצתו של עבר זה. לפי שעם כל "חפשיותם", עבדים הם לרגש השנאה הממלא את לבם ביחס אל הדת החיה בהוה ותמיד הם רואים בדמיונם עדת קנאים רודפים אחריהם להלבישם ציצית ותפלין, ועל כן

מוחלים הם על העושר הלאומי שבעבר, ובלבד שלא יהיו נראים כאלו יש להם איזו שייכות לעניני אמונה ודת שבהוה.

כבר העירותי לפני כמה שנים, שכל דבר שפעולתו בחיים ניכרת, אף אם מצד עצמו אינו אלא ציור דמיוני, הרי הוא "מצוי" אמתי, ריאלי, במובן ההיסטורי (שם, ע' שמ"ב). לפיכך, גם מי שאינו מאמין במציאות האלהות כשהיא לעצמה, אינו יכול לכפור במציאותה, בתור כוח היסטורי ריאלי, ויהודי לאומי, אפילו הוא כופר בעיקר, אינו יכול לאמור: אין לי חלק באלהי ישראל, באותו הכוח ההיסטורי שהחיה את עמנו והשפיע על תכונת רוחו ומהלך חייו במשך אלפי שנה. מי שבאמת אין לו חלק באלהי ישראל, מי שאינו חש בנפשו שום קורבת רוח לאותו "העולם העליון" שבו השקיעו אבותינו את מוחם ולבם בכל הדורות וממנו שאבו את כוחם המוסרי – יכול הוא להיות אדם כשר, אבל יהודי לאומי איננו, אף אם הוא "דר בארץ ישראל ומדבר בלשון הקודש".

כיוצא בזה – היחס לכתבי הקודש. המאמין רואה בהם "ספר הספרים", התגלות האלוהות, שאינה נמדדת באמת המדה של הבקורת הספרותית, וממילא אין שום דמיון בין ספר זה לשאר ספרים ואין מקום לשאלה על דבר ערכו הספרותי. אבל גם הבלתי מאמין, אם הוא יהודי לאומי, אין יחוסו לכתבי הקודש יחוס ספרותי בלבד, אלא – ספרותי ולאומי כאחד. מן הצד הספרותי יכול הוא לשפוט על התנ"ך כראות עיניו, ואפשר שספרים אחרים ידועים יהיו נראים לו "יותר גדולים ויותר עמוקים", אבל מן הצד הלאומי לא ישונה על ידי זה במאומה הרגש הפנימי המקשר אותו אל התנ"ך, רגש של קורבה מיוחדת המעולפת קדושה לאומית, רגש שאלפי נימים דקות יוצאות מתוכו ונמשכות והולכות מתקופה לתקופה עד לעמקי העבר הרחוק. ואין קורבת רוח זו דומה למה שמרגיש אדם ביחס לאיזה ספר סתם, החביב עליו רק מצד תכנו או מצד צורתו. וכל זה לא רק מפני שהתנ"ך הוא ספר שאנו מוצאים בו "התגלמות רוח עמנו" בתקופה קדומה, שיותר מאלפים שנה מפרידים בינה ובינינו. במובן הזה אין באמת הבדל גדול בין התנ"ך והאפוקריפים. גם אלו הם מצבה היסטורית נאה לתקופה שיצרה אותם. אבל אלו – העיקר חסר להם: אותו "היפנוז" עצמו שהרים את התנ"ך ממדרגת מצבה היסטורית של תקופה ידועה למעלת כוח היסטורי של כל התקופות. ואחת היא לנו, מפני מה זכו לכך הספרים הכלולים בתנ"ך, ולא האחרים, - מכיון שזכו הם לכך, נעשו הם מה שנעשו: חלק עצמי מן ה"אני" הלאומי שלנו, שלא יצויר בלתי; "כתבי הקודש" במובן הדתי והלאומי כאחד. וכמה גדולה ונוראה ממשלת הפרזא בקרבנו, אם אפשר שיבואו אנשים הקוראים לעצמם "יהודים לאומיים" ויאמרו: "כבר נשתחררנו מן ההיפנוז של כתבי הקודש, לפי שמצאנו ספרים אחרים יותר גדולים בעינינו". שמעתם מימיכם בן פונה עורף לאמו, לפי שמצא אחרת נאה הימנה? – וכמה עלובה היא "דלות גאה" זו, כשאנו זוכרים, איך מתיחסים אל התנ"ך אותם העמים

העשירים, שמן הים הגדול שלהם מלקקים בחורי ישראל ומשתחררים מן "ההיפּוֹז של כתבי הקודש". בה בעת שבאה לנו הבשורה מארץ העברים, כי בטל ה"היפּוֹז" של כתבי הקודש, התחילה אנגליא להכין עצמה לקראת החג החל בשנה זו, חג זכרון למלאת שלש מאות שנה מעת שנוסף לה באוצר ספרותה – בדורו של שקספיר! – ספר אחד חדש: "התרגום המקובל" (Authorised Version) של הביבליא באנגלית. וצריך לקרוא מה שכותבים האנגלים, גם החפשים בדעות, על דבר החג הזה, בשביל לראות, כמה חזק עדיין ה"היפּוֹז" של הביבליא בלב אומה סכלה זו, שאינה יכולה לשכוח – למרות כל עשרה בספרים שיצרה בעצמה – כי היה הספר המתורגם הזה לכוח היסטורי גדול בחייה הלאומיים ורשמו העמוק ניכר גם באותם "הספרים הגדולים".

כן הדבר. רק אַטְרוֹפִיא מוחלטת של הרגש הלאומי תוכל להביא את היהודי לידי "שחרור" כזה, שכל קדשי האומה מימות עולם יהיו בעיניו כדברים זרים לו בהחלט, שאין לו ולהם כלום, והוא מקרבם או מרחקם, מתיחס להם בכבוד או בבוז, בהסכם למשפטו על ערכם האובייקטיבי, שהעלה "במצודת שכלו". מי שלא הגיע עדיין לאַטְרוֹפִיא כזו אינו יכול לעקור מלבו את הקשר עם העבר הלאומי וכל קדשיו, אף אם הגיע בעניני הדת עד הגבול האחרון של הכפירה, ואין הבדל בינו ובין היהודי הדתי אלא שזה אומר: "אני מאמין", והוא אומר: "אני מרגיש". ואולם מי שאינו מקושר עם העבר הלאומי לא באמונה ולא בהרגשה – מה נשאר לו בשביל שתהא לו רשות להקרא "יהודי לאומי"? לשון עברית? הסירו גם מעליה את ה"היפּוֹז" של העבר – ומה לנו ולה? מפינו הלא נכרתה זה אלפי שנה, וזכותה הספרותית איך תעמוד לה, אם ספרותה עצמה, אם כל "היהדות" הכלולה בה, אם גם "ספר הספרים" שלה – כולם יחד אין להם שום אחיזה ברוחנו עכשו, לא בדעה ולא ברגש? ומפני מה לא נפנה עורף גם לה, אם נמצא – ובודאי נמצא! – אחרת נאה הימנה?

וארץ ישראל עצמה? ...

אך די בזה. באמת לא היה כל אותו הקשקוש במלים מבהילות, כל אותו הציניסמוס בכונה "להכעיס", ראוי כלל לשימת לב מיוחדת, לולא נראה על פי סימנים שונים, שזו היא "שיטה" המתפשטת עתה בארץ ישראל. באו לשם שכורי מלים מחוץ לארץ והביאו עמהם את ה"מליצות" שהיו שגורות בפיהם בחוץ לארץ, - והרי הם משתדלים להשפיע מרוחם על הדור הצעיר בארץ ישראל ולעשותו לא רק "חפשי מן המצוות", כי אם חפשי מכל דבר המקשר דור לדור בחיים הלאומיים. ואם מסרב אתה להיות שותף להם "בעבודה לאומית" זו, מוציאים הם מאוצר המליצות נשק "ממית", שאין שום בריה יכולה לעמוד בפניו: את העיקר הגדול של "סבלנות וחופש הדבור", על פי פירושו של אותו "פרשן" בחו"ל עם הוספות ותקונים של ארץ ישראל. בחוץ לארץ היו בחורי

ישראל "בימים ההם" באים לבתי כנסיות וכובשים ביד חזקה, על סמך העיקר הגדול של סבלנות וחופש הדבור, את הבימה של הרב והמגיד, ומחרפים ומגדפים משם את הדת וכל קדשיה. ובארץ ישראל הרחיבו והעמיקו עתה את הפירוש: לא זו בלבד, שאני רשאי לכבוש בעל כרחך כלי הבנין שבידך, בשביל להרוס בהם מה שאתה בונה, אלא אף זו, שחייב אתה לעזור לי בהריסתי ברצונך הטוב, ואם אתה עוזבני לנפשי והולך לך, הרי אתה שולח יד בעיקר הסבלנות ומחזיר את העולם לימי האינקוויזיציה.

לא יאומן – אבל כן הוא. ולא עוד אלא שעמדו סופרי ארץ ישראל למנין, בחורים וזקנים יחדו, וקבעו את הפירוש הזה הלכה למעשה, "ופורץ גדר ישכנו נחש"...

ונמצא בא"י עתון אחד, שהוציא דבה על בעלי "ההכרה הלאומית החפשית", כי נמכרו בכסף למיסיונרים נוצרים. כמובן, אין צורך "להכחיש" דבה זו, שגם מוציאה עצמם ודאי מכירים בשקריותה ולא השתמשו בה אלא לשם תכסיס. לפי שסגולה מיוחדת היא לבני ארץ ישראל – בין שהם מן הישוב הישן או מן החדש, בין שהם "זקנים" או "צעירים" – שאם אדם אומר או עושה דבר שלא כרצונם, הם משתדלים קודם כל להטיל בו זוהמא של אינטרסים וחשבונות פרטיים. תכסיסי מלחמה יותר נקיים לא למדו עדיין... אבל יחד עם זה אין ספק בעיני, שאלמלי ידעו המיסיונרים האנגלים, מה הן הדעות המתפשטות עתה בין צעירי היהודים בא"י, היו מתמלאים שמחה ורואים בזה "אתחלתא דגאולה". סולחים היו לה, ל"ההכרה הלאומית החפשית", כל אותן השלילות הדתיות, שהיא מתגדרת בהן עכשו, ובלבד שתתפשט על ידה גם שלילת השלילה ביחס ל"בן האלהים". אנשי מעשה מנוסים הם ויודעים להבחין בין עיקר לטפל, יודעים הם שהכפירה בפל אינה יכולה להשביע נפשו של עם לאורך ימים. סוף סוף שבה האמונה ותופסת מקומה ברוב הלבבות, בצורה זו או זו. ואולם אותה השלילה ההיסטורית הגדולה, שנקדשה בדם ואש במשך הדורות וסגרה את הדלת בפני הבריות הללו, - אם היא תעקר פעם אחת מן הלב, לא תשוב עוד לאיתנה וכוחה לשעבר, ובכל עת שתתעורר התשוקה לאמונה, ימצאו הללו את הלבבות פתוחים לפניהם, ובארץ ישראל – יותר מבכל מקום, לפי שכאן גם ההכרה הלאומית עצמה תוכל לשמש צנור להשפעתם. עוד לפני ארבע וששים שנה, בעת שבקרבו לא חלם עוד איש על דבר ישוב ארץ ישראל במובנו החדש, כבר נמצא בין אלו אדם שפקח עיניו על זה, שאין היהודים משתדלים ליסד להם בא"י ישוב גדול על יסוד עבודת האדמה ומסחר, ובשמחה גלויה בא לידי מסקנא – אחר שחקר ודרש בין היהודים בא"י – כי "תורת הרבנים" עומדת לשטן לזה, בהיותה מתנגדת לעבודה של חול בא"י, וכי על כן אין הבטחת הנביאים על דבר שיבת ישראל לארצם יכולה להתקיים אלא בקשר עם האמונה הנוצרית, שתכשיר את היהודים לכך ותעורר את העולם הנוצרי לעזור להם בזה. ומי שיודע מעט את האנגלים לא יוכל להכחיש, כי עוד גם עתה נמצאים ביניהם המון

אנשים בעלי כוח והשפעה מרובה, שבחפץ לב היו עוזרים להרחבת הישוב היהודי בא"י בכל האמצעים שבידם – חמריים, מוסריים ומדיניים – אלמלי ראו איזה "סימן טוב", שישוב זה הוא הדרך המוליכה את "עם ה'" לנצרת. ולא דוקא לקבלת הדת הנוצרית בכל דקדוקיה. יותר מחמש מאות כתות נוצריות יש באנגליא, ואין מקפידים שם כל כך על הסמל החיצוני המשתנה לכמה גוונים. העיקר הוא – "להתייחס ברטט נפש רליגיזי אל בן האלהים, אשר נשלח לבני האדם". ואף החברה הלונדונית "להרחבת הנצרות בין היהודים" – כל מגמתה היא, לדברי העומד בראשה, להביא את היהודים לידי הודאה בדברי ביקונספילד, "שישוע מנצרת, בן האלהים שנתלבש בבשר, הוא תפארת ישראל עד עולם". "לשם כך – מוסיף הראש – אנו עובדים, ואשרנו היותר גדול נמצא, כשנזכה לעזור להשגת דבר זה ולהדליק נר בירושלים, אשר לא יכבה לנצח".

והנה אמנם עד כה לא זכו אלו "לעזור להשגת דבר זה" באופן מורגש, אבל עכשו, אם עתידה "התורה הצעירה" להתפשט בא"י, מי יודע אם באמת לא יזכו לראות ברבות הימים "הדלקת הנר בירושלים" על ידי "יהודים טובים", יהודים "לאומיים", שיאטמו אזנם משמוע קול דמי אבותיהם, הצועקים אליהם מן העבר, ובמנוחת נפש יפסעו על חללי כל הדורות, עד שיגיעו לכסא הכבוד של "בן האלהים" ושם יאחזם "רטט". וההגיון מחייב, שבעלי "ההכרה הלאומית החפשית" של עכשו, עם כל כפירתם ושנאתם אל האב והבן גם יחד, יהיו מסתכלים אז בחזיון זה בנחת רוח ויאמרו בהתגלות לב: מה בכך? "יש נפשות שיש להן כוסף לעולמות אחרים", - וכי לא אחת היא, אם ישאו הללו עיניהם אל האב או אל הבן? ומוטב שישאו עיניהם לזה, שכוחו יפה לקרבנו אל המטרה הלאומית "הממשית" – לעשות את הארץ "מקום לעבודה פרודוקטיבית בשבילנו". תבוא הישועה ממקום שתבוא – ובלבד שתבוא...

אם באמת עתידים הם לאמור כך – איני יודע. אפשר שהם עצמם אינם מפירים בדבריהם עד היכן הם מגיעים, ואלו הכירו, היו נבהלים ונרתעים לאחוריהם. אם כה או כה, דברים כאלו טוב שיהיו ברורים עד לסוף כל תולדותיהם ההגיוניות – וידעו שומעיהם, וידעו גם בעליהם.